

**Hayastaně ew Ewropan : banakhōsut'iwñ kardats'wats Berlinum,
1903 t'wi P'etrwar 2-in / G. Brandēs; t'argmanets' S.M.**

Brandes, Georg, 1842-1927.

Zhěnev : Hrat. "Drōshaki" Khmbagrut'ean, 1907.

<http://hdl.handle.net/2027/mdp.39015041455042>

HathiTrust

www.hathitrust.org

**Public Domain in the United States,
Google-digitized**

http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

We have determined this work to be in the public domain in the United States of America. It may not be in the public domain in other countries. Copies are provided as a preservation service. Particularly outside of the United States, persons receiving copies should make appropriate efforts to determine the copyright status of the work in their country and use the work accordingly. It is possible that current copyright holders, heirs or the estate of the authors of individual portions of the work, such as illustrations or photographs, assert copyrights over these portions. Depending on the nature of subsequent use that is made, additional rights may need to be obtained independently of anything we can address. The digital images and OCR of this work were produced by Google, Inc. (indicated by a watermark on each page in the PageTurner). Google requests that the images and OCR not be re-hosted, redistributed or used commercially. The images are provided for educational, scholarly, non-commercial purposes.

ԲՐԱՆԴԵՍ

ՆԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ

ԺԸՆԵՎ
1907

պրուքեան.

Digitized by Google

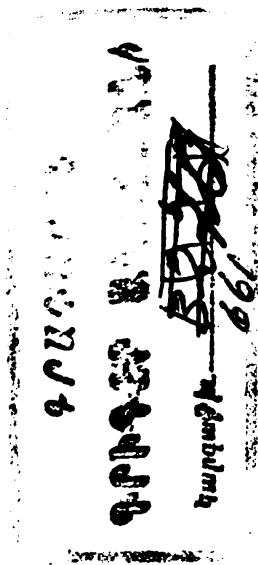
Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

Brander, George

Գ. ԲՐԱՆԴԵՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՆ

Բանաստեղծի կարգացած Ռեդիցում,
1903 թի փետրուար 2-ին

Թարգմանեց Ս. Մ.

Հրատ.
„Դրոսակի“ խմբագրութեան.

Ժ Ը Ն Ե Վ.
1907

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF MICHIGAN

ՏԻԿԻՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՈՆՆԵՐ,

Պարագաներու բերմամբ, «Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան» կողմէ հրաւիրւած ըլլալու պատիւը ունիմ այս երեկոյ այստեղ խօսելու համար, իբր մէկը եւրոպացի այն գրագէտներէն որոնք, առաջինը ըլլալով, ձայն բարձրացուցին հայերուն ի նպաստ և աշխատեցան ուշադրութիւն հրաւիրել նորագոյն ժամանակներու ամենէն ահռելի և քստմնելի ողբերգութիւններուն վրայ:

Մտադիր չեմ պարզ գրագէտի մը խօսքերուն մեծ նշանակութիւն ընծայել. շատ լաւ գիտեմ՝ թէ քաղաքական մեծ հարցերու մէջ վերջին խօսքը իշխանութեան գլուխ եղողներունն է: Սակայն անոնք ալ ստիպւած են, այսօրւայ օրս, յարգել հանրային կարծիքը, երբ հզօր և միաձայն է ան. ահա ասոր համար հարկաւոր է ամէն երկրի մէջ արծարծել այդ հանրային կարծիքը, և մասնաւորապէս գերմանական կայսրութեան մէջ:

Գուրբ ամէնքնիդ գիտէք, որ վերջի տասը տարիներու ընթացքին մէջ, Տաճկահայաստանը այնպիսի սոսկումներու ասպարէզ եղաւ, որ նոյնիսկ ամենաբարբարոս ժամանակներու պատմութեան մէջ նմանը չենք գտներ:

Մարդ չէր կարող հաւատալ, քանի դեռ չէինք տեսած, ամբողջ ժողովուրդի մը այդօրինակ բնաջնջումին, մարտիրոսութեան և համախումբ կոտորածներուն:

Հարիւր հազարաւոր զոհերու արիւնն է որ օգնութիւն կ'աղաղակէ:

Գիտեմ թէ Թիւրքիան Գերմանիոյ բարեկամ տէրութիւն մըն է, և ճիշտ այս է պատճառներէն մէկը, որ Թիւրք կառավարութիւնը երես առաւ ուզածն ընելու:

Սուլթանի անձի մասին խօսք չեմ ուզեր ըսել: Բայց այն բարեկամութիւնը որ անոր ցնծութիւն կը պատճառէ, արգելք մը չէ մարդկութեան պաշտպաններուն, որ-

պէսզի անոնք խօսին գերմանացիներու ներկայութեան:

Հունգարիան ցեղային և աւանդական կապերով դարերէ ի վեր կապուած է Թիւրքիոյ հետ, սակայն ան հետաքրքրութիւնով մտիկ ըրաւ հայ դատին ազնիւ ախոյեանը, Փիէռ Քիյառ, երբ սա, անցեալ դեկտեմբերին, Պուդափէշտի մէջ, խօսեցաւ Հայաստանի պատմութեան ամենանորագոյն դէպքերուն վրայ:

Գերման ժողովուրդը աւելի քիչ ազգակցութիւն ունի Թիւրքիոյ հետ քան մաճառ ժողովուրդը և անհամեմատ աւելի զօրաւոր է, այնպէս որ հայկական դատին ինպատակ Գերմանիոյ մէջ հանրային կարծիքի շարժում մը թերեւս այժմ կրնայ վճռական նշանակութիւն ունենալ:

Եթէ հայերուն բաժինը միմիայն թշուառութիւնն ըլլար, դարձեալ պէտք չէինք զլանալ անոնց՝ մեր համակրութիւնը:

Անոնք այնքան տանջուած են որ ոչ թէ նկարագրել, այլ պատմելն իսկ անկարելի է, որովհետեւ մտիկ ընողները պիտի փակէին իրենց ականջները:

Եթէ ըսի թէ երեք հարիւր հազար հոգի ոչնչացան բռնութենէն, ցուրտէն և սովէն, շատ թեթեւ տպաւորութիւն մը միայն կ'ընէ և չի ցնցեր երեւակայութիւնը:

Ի՞նչ օգուտ, զորօրինակ, ըսել որ 1894 օգոստոսին Մուշի շրջակայ գիւղերուն մէջ համայնակի կոտորած մը տեղի ունեցաւ որ երեք շաբաթ տևեց, որ այնտեղ անխտիր կոտորեցին էրիկմարդ, կին, մանուկ, որ կիները սպաննուելէ առաջ լլկեցան, որ հարիւրաւոր կիներ զինուորներու մատնեցան սուրի և սուրիններու զոհ երթալէ առաջ:

Ինչի՞ կը ծառայէ պատմել ձեզի, ինչ որ գերմանացի ճամբորդ մը իմացաւ տեղին վրայ, քէնտրանցի մէջ, ուր քիւրդերը երդում ըրած էին, հինգ տարեկանէն վեր բոլոր իգական սեռը պղծել:

Ուրիշ տեղ մը 60 կին և աղջիկ զօրքերուն յանձնուած փակեցան եկեղեցիի մը մէջ և ի վերջոյ սպաննուցան նոյն զօրքերէն. եկեղեցիի դռան տակէն արիւնը ջրի պէս կը վազէր:

Եթէ անմոռանալի տպաւորութիւն մը ընել ուզէ մարդ, պէտք է մանրամասնութեան մէջ մտնել:

Մարդ այնքան չի զարմանար երբ լսէ թէ հարիւր-հազարաւորներ սպաննւած են, որքան երբ լսէ անոնց մէկ հատին ինչպէս սպաննուիլը:

Յղի կին մը զօրքերու առջև ծունկի եկած կը գերեկ-նար որ խնայեն իրեն: Տղայ է թէ աղջիկ, պօռացին զօրքերը: Եւ տղայ է ըսելով եօթը մէծիտիէի գրաւ բռնեցին: Տեսնենք ո՞րն է ըսին և թշուառ կնոջ արգանդը ճեղքեցին:

Ան որ կը պատմէ այս տեսարանը, կարող է դէպքին մանրամասնութիւնը և վկաներուն անունները տար:

Ուրիշ տեղ մը, քիւրդերը գրաւ բռնեցին թէ իրենք կարող էին մէկ հարւածով չորս մանուկի գլուխ թուցնել և անոնք ասի ըրին տղոց մայրերուն աչքին առջև:

Տրապիզոնի մէջ կոտորածի առաջին օրը, հայ մը հացագործին խանութէն դուրս կ'ելլէր, ուր գացած էր իր հիւանդ կնոջ ու զաւակներուն համար հաց գնելու: Յանկարծ վրայ կը հասնի մոլեգին խուժ մը: Մարդը շնորհ կը խնդրէ. ի վերջոյ հաւատալով կատաղած խմբին խոստովանելուն կ'ուզէ մեկնիլ, սակայն պարզապէս կը խընդային անոր վրայ: Ար բռնեն մարդը, ոտքերը կը կապեն և մէկ ձեռքը կտրելով՝ անով կը զարնեն երեսին: Յետոյ միւս ձեռքը կը կտրեն և կը հրամայեն որ խաչ հանէ, մինչդեռ ուրիշներ կը յորդորեն ուժով պօռալ՝ որպէսզի իր Աստուածը կարող ըլլայ լսել իր պաղատանքները: Սպանիչներէն մէկը ահանջները կտրելով անոր բերանը խոթելէ յետոյ երեսին կը շարտէ: Ուրիշ մը կը պօռայ. «Էֆէնդիի բերանը, որ արհամարեց այսպիսի համեղ կերակուր մը, պէտք է պատժուի»: Լեզուն կը կտրեն. այլևս պիտի չը կրնայ հայհոյել: Դաշոյնի ծայրով անոր աչքերը կը հանեն, այնպէս որ իր դէմքին զարհուրելի կծկումները, խեղճ մարմինն ջղացնցումները, արիւնին տեսքը աւելի ու աւելի կը գազանացնեն այդ մոլեռանդները. յետոյ մէկալ աչքն ալ կը փորեն և ոտքերն ալ կը կտրեն: Սահացու հարւածը տալէ առաջ:

(Շատ տիկիմներ կը հեծկլտամ, ոմամք ոտքի կ'ելլեմ, ուրիշներ սրահէն դուրս կ'ելլեմ):

Էրզրումի անգլ. հիւպատոսին տեղեկագրին մէջ նըկարագրւած է տեսարան մը, որ տեղի ունեցած է Սէմալ գիւղին մէջ, կոտորածները դեռ չը սկսած: Հայ Ազօն մերժած էր բերան տալ գիւղի ամենալաւ բնակիչներէն մէկ քանին: Դատաւոր Թալիպ էֆէնդին և երկու թիւրք հարկաւորներ գիշերն ի բուն չարչարել կուտան զայն: Լաւ մը գանակոծելէ յետոյ մերկ թեւերը տարածած գերանի մը կը կապեն ու կը սկսին մտրակել: Թշուառ բոլորովին չէր կարող շարժիլ: Իր դէմքին կծկումները անոր տառապանքները կը մատնէին: Քանի կը պօռայ, այնքան կը զարնեն: Կը պաղատի դահիճներուն որ սպաննեն զինքը: Կը փորձէ գերաններուն զարնելով փշրել գանկը. կ'արգիլեն: Որովհետեւ չէր ուղեր իրեններուն դէմ սուտ վկայել, ոչ ալ անմեղ արիւն մտնել, Թալիպ աքցանով նախ անոր մօրուքին թեւերը փետտել կուտայ, յետոյ հրաշէկ երկաթով անոր ձեռքերը, երեսը և մարմինը կը դադեն և կարմրած ունելիով լեզուն կ'այրեն: Երեք անգամ կը մարի և սակայն անյողդողդ կը մնայ:

Քովի տանը մէջ իր կինը և զաւակները սարսափած մտիկ կ'ընէին անոր կողկողանքը:

Հապա բանտին մէջ եղողները: Պիթլիսի մէջ, խեղճ բանտարկեալները հարկւրներով վրայէվրայ կը լցին, որոնք յաճախ, գարշելի աղտեղութեան պատճառով, ոչ կրնան պառկիլ ոչ ալ նստիլ, և անօթի մնալը հերիք չէ, շատ անգամ ալ տանջանքներու կ'ենթարկին:

Պիթլիս, երեք շաբաթէն մէկը, Համբարձում Պոյաճեան, մուծ և խոնաւ զնդան մը նետեցին, ձեռքերը և ոտքերը ծանր անուրներ և շղթաներ դրին: Անօթի ձգելով, ջանացին խոստովանութիւն մը ստորագրել տալ անոր, թէ անգլիական կառավարութենէն կաշառւած է: Բայց որովհետեւ յամառութիւնով կը մերժէր, 10 քիւնոց գունտ մը անցուցին անոր ճիտը և սկսան խարազանել. իսկ կեցած բանտին գետնին վրայ սրածայր գամեր տնկելով՝ վրայէն քաշկրտեցին մինչև որ մարեցաւ:

Գիտեմ, կը զգամ որ ահամայ մտիկ կ'ընէք զիս: Հոգիների կը սեղմէք որ չը պօռաք երեսիս.—Այ հերիք է: Գիտեցի արդէն որ շատ մը տիկիներ սրահը ձգեցին դուրս ելան: Ահա ելի կը թւի ձեզի մտիկ ընել այս պատմութիւնները: Բիւրապատկեցէ՛ք ինչ որ ես ձեր առջև պարզ դրի և ըսէ՛ք թէ ինչ որ Պերլինի տիկիները ահանջ չունեցան լսելու, հայերը անոր հարիւրապատիկը Բրեցին:

Այս բոլորը մեր օրերը պատահած բաներ են, վերջին տասնամեակին մէջ, ասկէ չորս հինգ օր հեռու, և մենք ձգեցինք որ կատարւին և ոչինչ ըրինք արգիլելու համար:

Եւրոպային շատոնց յայտնի էր: Սասունի ջարդերու պատրաստութիւնները այնքան բացէիբաց կազմակերպեցան, որ Էրզրումի անգլ. հիւպատոսը, երկար տեղեկագրի մը մէջ, հայերուն համար պաշտպանութիւն խնդրած էր: Անգլիան չէր ուզեր «բարեկամ տէրութեան մը ներքին գործերուն խառնել»: ահա ընդունւած բանաձևը:

Ամենէն չը լսածը ան է որ այս ողբալի վիճակը մինչև այսօր կը շարունակւի, մինչդեռ Եւրոպան չի կըրնար ըսել այլևս թէ չը գիտէ: Հայերը միշտ գրկւած են իրենց ազատութենէն, կը կողոպտւին, կը տանջւին, կը կոտորւին, մէկմէկ կամ համայնակի:

Արնայի հազարաւոր օրինակներ յիշել: Ահա և անոնցմէ մէկը.

1900 յուլիս 3-ին, 500 քիւրդ Սպաղանք գիւղը պաշարեցին և վրան յարձակեցան: Աինները և մանուկները լալով պաղատելով զօրքերուն ընդ առաջ գացին: Փոքրիկ մանուկները ողջ-ողջ սուիններու վրայ հանւեցան, կիները մերկացնելէ և անպատւելէ յետոյ սպաննեցին: Գիւղի ութսունամեայ ծերունի քահանային բերնին երկու կողմը ճեղքեցին և ծնօտը փրցուցին: Գիւղին ռէսին յղի կնոջ՝ Թիմէնին արգանդը բացին և մանուկը կտրտեցին, իսկ մայրը դաշոյնի յիսուն հարւածներով ծակծակ ըրին:

Մենք վաղուց ի վեր գիտենք թէ մեր բաղաբակրութիւնը չ'արգիլեր անհատական ոճիրը, գողութիւնը

և աւագակութիւնը: Կը ցաւինք այս բաներուն վրայ, բայց անոնք չէին դպչեր քաղաքակրթութեան վերին աստիճանին, որուն մենք հասած ըլլալ կը կարծենք:

Մենք վաղուց ի վեր գիտենք թէ մեր մտամշակութիւնը, նոյնիսկ ամենաառաջադէմ պետութիւններու մէջ, չի վտարեր հասարակական թշւառութիւնը, աղքատներուն խեղճութիւնը և լքումը: Եւ նոյնիսկ ամենէն թշւառներուն կարօտութիւնը, կարծենք թէ, անհաշտ չէ մեր այժմու քաղաքակրթութեան բարձր մակարդակին հետ:

Գիտենք թէ ինչ ըսել է պատերազմ. թէ ի՞նչպէս վատ կիրքերը կը հրահարէ ան և ինչ արհաւիրքներ կը քաշէ կը բերէ իր ետեւէն: Սակայն մենք հին ժամանակներու ձեւով չենք կռւիր: Զօրապետները կամովին չեն նեղեր խաղաղ բնակիչները. որոշ պարագաներու մէջ միայն կիներուն և մանուկներուն ձեռք կը դպցնեն, ինչպէս երբ քաղաք մը ռմբակոծւի:

Նոյնիսկ պատերազմը չի հակասեր գաղափարին որ ունինք թէ մենք քաղաքակրթութեան ամենաբարձր աստիճանի վրայ կը գտնուինք: Որքան ալ պարտաւորուած ըլլանք հաշտիլ բազմութիւ ոճիրներու, հասարակական անարդարութեան և անգթութեան, ցեղային և կրօնական ատելութեան և պատերազմի արհաւիրքներու գոյութեան հետ, բայց միշտ մնացին այնպիսի չարագործութիւններ, որոնք՝ իբր հնութեան և միջին դարու պատկանողներ՝ անհասկանալի նկատեցինք մեր օրերուն մէջ: Ասկէ յետոյ այդպէս նկատելու իրաւունք չունինք այլևս: Այն օրէն երբ Եւրոպան չարգիլեց Հայաստանի մէջ գործուած պղծութիւնները և որոնք այժմս կը կատարւին Մակեդոնիայի մէջ, չենք կրնար յաւակնիլ, թէ մեր դարը պատմութեան էն մռայլ դարերէն բարձր ըլլայ:

1848-ին, երբ անցեալ դարը վճռական քայլ մը կ'առնէր և կը մտնէր նոր շրջանի մը մէջ, կը խորհէր թէ երկրորդ կէսը պիտի նւիրէր ժամանակակից է՛ն կնճռոտ և է՛ն փափուկ հարցերուն—անհատին և մարդկութեան դաստիարակութեան հարցերուն:

Ազգային վեհապետութեան և ժողովուրդներու ինքնավարութեան, ազգերու և անհատներու անբռնաբարելիութեան հինաւուրց հարցերը, մամուլի, կրօնի և մտքի, խօսելու և ընկերակցութիւններու ազատութեան հարցերը միանգամ ընդմիշտ լուծւած համարւած էին, այնպէս որ այդ մասին խօսք անգամ պիտի չըլլար:

Եւ յիսուն տարի ետքը, Ռուսաստանի մէջ տակաւին 130 միլիօն մարդ կայ, որոնք իրաւունք չունին գիրք կամ թերթ կարդալու, եթէ իրենց խնամակալները չթոյլատրեն և միմիայն այս իրողութիւնը թէ հոն հարիւր միլիօն մարդիկ կը համակերպին իրերու այսպիսի վիճակի մը, Եւրոպայի կէսը վհատեցուց:

Հէնց մեր շուրջը, ազգերը կը հարստահարւին. ամենաընտիր մտքերը դեռ կը զբաղին դաւանանքի և ազգայնական հինումին հարցերով, որոնց վրայ ոչ մէկ նոր և խելացի բան չէ կարելի ըսել այլևս: Ու այս խնդիրները դեռ խանդավառութիւն կը զարթեցնեն, հերոսներ ու դաւաճաններ կը հանեն մէջտեղ, սխրագործութիւններ առաջ կը բերեն, որոնք հարիւր տարի առաջ հասկանալի էին, և պատճառ կ'ըլլան թշաւութիւններու և սարսափներու, որոնք պէտք էր որ միջին դարու մէջ արդէն վերջացած ըլլային:

Մինչդեռ ամենակարևոր խնդիրները կը սպասեն իրենց լուծումին, ներկայ սերունդի միտքը ու կեանքը կը փճանան և կը վայրափատնւին բոլորովին անպէտ և հազար անգամ ծեծւած հարցերու համար:

Մարդ կեանք մ'ունի միայն ապրելու և սակայն բոլոր եղած բաներուն կէսը մարդկային սեռի բնաշրջումին մէջ ուշացում մըն է:

Կ'ըսէի որ եթէ հայերը միմիայն իրենց դժբախտութիւնը ունենային, նորէն արժանի էին մեր կարեկցութեան և օգնութեան:

Սակայն հայերը քաղաքակիրթ ժողովուրդ մըն են, հողագնդի հնագոյն ազգերէն մէկը, մօտ 4000 տարւայ պատմութիւն մը ունին և թէ իրենց երկրին մէջ, թէ

իրենց երկրէն դուրս քաղաքակրթութեան դատին մեծ ծառայութիւններ ըրած են:

Հայաստանը կը յիշեցնէ Զւիցերիան, անոր ժողովուրդին ճակատագիրը լեհերուն ճակատագիրը կը մտածեցնէ:

Հայաստանը Փոքր-Ասիոյ Զւիցերիան է, լեռնոտ երկիր մըն է որ ազատութեան սիրահար մարդիկ կը ծնի: Արատեան երկիրն է որուն վրայ կ'իշխէ ձիւնապատ և վեհափառ Մասիսը, երկիրը մեծամեծ լիճերու և մանաւանդ անհամար վճիտ և սառնորակ աղբիւրներու, որոնք ամէն կողմէ դուրս կը ժայթքին և ամէն կողմ վտակ վտակ կը հոսին: Ամէն կողմ առուներ, որոնք ժայռերու խոր ծերպերէն դուրս պոռթկալով դէպի գետերը կը վազեն:

Հոն կան ընդարձակ արօտներ, ցորենի հարուստ դաշտեր և առատ-առատ խնձորենիներ, տանձենիներ, այգիներ և նռնենիներ:

Ամէն կողմ կը լսին սոխակներու դայլայլները, փափանք և սիրամարգը արևաճեմ կը խայտան: Անտառներու մարգերուն վրայ կը տեսնուին շնորհալի վիթեր, լեռներու կուշտերուն վրայ կը ցատկուտեն վայրի այծեամբներ, իսկ գիւղերու բոլորտիքը կը թափառին գայլեր, բորենիներ, շնագայլեր:

Ինչպէս լեհացիները, հայերը ևս բաժանւած են երեք տէրութիւններու միջև. Ռուսիոյ, Պարսկաստանի և Թիւրքիոյ: Բացի իրենց մայրենի լեզուէն, ուսում առած հայերը առհասարակ գիտեն տիրապետող երեք ազգերու լեզուն և ընդհանրապէս կը հասկնան ու կը գրեն եւրոպական լեզու մը:

Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն մէջ հայերը եւրոպայի ամենէն աւելի մօտեցող ժողովուրդն են, և ինչպէս կ'ըսեն, Ասիոյ մէջ եւրոպական քաղաքակրթութեան առաջապահը:

Թէպէտ իրենց երկիրը Ասիոյ աշխարհակալ ժովովուրդներու արշաւանքի ճամբուն վրայ գտնւելով, շարունակ ոտնակոխ եղած է և՛ օտարներու լուծին տակ ինկած (ինչպէս Ասորեստանցիներուն, Մարերուն և Արաբներուն)

րուն), բայց ան ցոյց տւած է բոլորովին արտակարգ տոկունութիւն մը և ինչպէս նաև իւրացնող ահագին ուժ մը:

Պարթև թագաւորները, որոնք Ք. Ա. 11-րդ դարուն թագաւորեցին Հայաստանի վրայ, հայացան: Կարելի է, որ Բագրատունեաց տան թագաւորները, որոնց մեծ մասը պատւական վեհապետներ եղան, և որոնք յաջորդեցին Պարթև թագաւորներուն, հայացած հրէաներ եղած ըլլան, սակայն իրենց ծագումը պատմականօրէն չէ ապացուցուած:

Հնուց մինչև մեր օրերը, Հայաստանը մեծ մարդեր տւած է օտարներուն: Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, հայերը երևելի զինուորականներ և իմաստուն բարենորոգիչներ էին. նոյնիսկ տասներկու բիւզանդական կայսրեր հայազգի էին:

Թիւրք կայսրութեան մէջ, հայերը իրենց դիրքը պահեցին իբր յառաջադիմասէր տարր. վաճառականութիւնը իրենց ձեռքն էր և նշանաւոր հանդիսացած են իբր արւեստագէտ և իբր գործի ու պետական մարդիկ: Նուպար փաշա, որ Եգիպտոսը կառավարեց, հայ մըն էր. ոուս դիկտատոր Լօրիս Մելիքովը նմանապէս հայ էր:

Հայ ժողովուրդը առաջինը ըլլալով քրիստոնէութիւնը ընդունողներէն, իր հին հեթանոս բանաստեղծութիւնը դժբախտաբար և մեծ մասամբ կորած է:

Այդ աստեղ ոչ միայն քար ու քանդ ըրին հին տաճարները, այլ նաև փճացուցին բանաստեղծութիւնները, որոնք կը փառաբանէին աստուածները և հերոսները: Մնացած հատ ու կտորները՝ որոնք վկայ են հայ ժողովրդի քնարերգակ ոգիին, բաւական են սակայն հայ աստուածութիւններու պանթէօնը հրաշակերտելու համար:

Այդ աստուածութիւնները չունին ոչ ասիական աստուածներու հսկայութիւնները, ոչ ալ յունական աստուածներու շնորհալիութիւնը. անոնք զիրենք ստեղծող ժողովրդին պէս աշխատասէր, ողջամիտ և բարի են:

Երկրի հին ճարտարապետութեան մէջ, որ շատ հարուստ էր, կը գտնենք նմանապէս արևելա-արևմտեան

միևնոյն դիմագծութիւնը, ասորական և պարթևական ձևերու յունական ոճին հետ խառնուրդ մը:

Քրիստոնէութիւնը հայերուն մտամշակութեան նոր տարր մը եղաւ, և նոյնիսկ ազգային տարր մը:

Երբ Հայաստանը կորսնցուց իր քաղաքական անկախութիւնը, եկեղեցին՝ ազգային աւանդութեան խորհրդանշանը և պահպանը եղաւ, ինչպէս ապագային նոյնը պիտի ըլլար Լեհաստանի համար:

Գրականութիւնը այն ատեն մասամբ պատմական իսկ մեծ մասով եկեղեցական հանգամանք մը ստացաւ, որ կը բաղկանար կրօնական գոյն ունեցող քրօնիկներէ և միստիքներէ, բայց որ կը պահէր իր մէջ բնորոշ կամ մանաւանդ մեղամաղձոտ բանաստեղծութիւն մը: Օրինակի համար, կան լոյսին ուղղւած սիրուն օրհներգներ, բանաստեղծական աւիւնով լեցուն պատմական զրոյցներ Մովսէս Խորենացիէն, որ ուսումը առած էր Յունաստանի մէջ և ծանօթ էր Իլիականին: Հայ պատմագիրը կը պանծացնէ հերոսներու քաջագործութիւնները և կը սիրէ իր երկիրը, կը գովաբանէ հրաշալի գեղեցկութիւնը Վասպուրականի, որը Շամիրամ թագուհին իրեն ամառանոց ընտրեց:

— «Մենք կըսէր Շամիրամ, պէտք է շինենք քաղաք մը և արքայական պալատ մը այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր կլիման այնքան քաղցր ըլլայ և օդն այնքան մաքուր, որ բոլոր բերկրութիւնները կարելի ըլլայ վայելել»:

Ուրիշ պատմագիր մը, Եղիշէ, որ Վարդանանց պատերազմը նկարագրած է, հռչակաւոր հատւածի մը մէջ կ'երգէ հայ կիները, որոնք ամէն ժամանակ բացառիկ արիութիւն ցոյց տւած են, և դեռ վերջերս Սասունի մէջ յիսուն կիներ անդունդի մը մէջ նետուեցան թիւրքերուն ձեռքը չիյնալու համար: Իսկ Քալուի մէջ, միևնոյն պատճառով, երեսուն կիներ Եփրատի մէջ ջրամոյն եղան, սաղմոս երգելով: Եղիշէն նկարագրած է նմանապէս պատերազմի ժամանակ հայ կիներու առաքինութիւնը և անձնուրացութիւնը:

Լատիվերտացի վարդապետը, որ թաթարներու և

պարսիկներու արշաւանքները կը պատմէ, իր քրօնիկներուն մէջ կը նկարագրէ արդէն 900 տարի առաջւայ Հայաստանը „մերկ, ճամբուն եզերքը ինկած, բոլոր ժողովուրդներէն ոտնակոխ, տնանկ, կալանաւոր և գերի“:

15-էն 19-րդ դարերուն մէջ, հայկական ազգային ոգին բոլորովին խորտակւած, գրեթէ ոչնչացած էր:

Եկեղեցին մինակ կանգուն կը մնար: Հին ձեռագիրները կը նիրհէին մենաստաններու մէջ: Մխիթար արեղան, հասկնալով որ անկարելի է Թիւրքիոյ մէջ հայ ազգին մտաւոր վառարան մը կանգնել, առաւ Վենետիկ տարաւ ամենէն թանկագին ձեռագիրները: Հոն հիմնեց Ս. Ղազարու վանքը, որ տեսակ մը հայ համալսարան էր, և ուր լորդ Պայրըն հայերէն լեզուն սովորել սկսաւ: Ս. Ղազարու վանականները մեծ գործունէութիւն ցոյց տւին իբր թարգմանիչ և այսպէս իրենց հայրենակիցներուն ծանօթացուցին հին և նորագոյն Եւրոպայի գրական գանձերը, Հոմերէն մինչև Շիլլէր, անցնելով Ռասինէն և Ալֆիէրիէն:

Այդ ատենէն կը սկսի գրականութեան մէջ գրաբառի տեղ աշխարհաբառի գործածութիւնը և որուն հետեանքն եղաւ 19-րդ դարու մէջ հայ մտաւոր կեանքին-հոյակապ ծաղկափթիթութիւնը:

Եւրոպայէն դարձող երիտասարդները իրենց հետ տարին եւրոպական քաղաքակրթութեան արտագրոյթները և հիմնեցին պարբերական հրատարակութիւններ, դպրոցներ և ազգային թատրոն մը:

Հայ ազգային ոգին շարունակեց հետզհետէ եւրոպականանալ: Կովկասի մէջ ռուս ազատական գրականութեան և գերմանական հասարակատնտեսութեան երկասիրութիւններու ազդեցութեան տակ, ծնունդ առաւ նոր հայ գրականութիւն մը: Խաչատուր Աբովեան, 19-րդ դարու կէսին եղբերեգակ բանաստեղծ մը, որուն տաղերուն մէջ երբեմն կը փայլին ֆրանսական յեղափոխութեան դաշոյնին ցոլքը, իր „Վէրք Հայաստանի“ արձակ գրածքով հայ վիպասանութեան հիմը դրաւ: Նալպանտեան հայ ժողովրդին տւաւ իր ազատութեան երգերը: Տաղանդա-

և որ հրապարակագիրներ՝ ինչպէս Նազարեանց, Արծրունի
և Թատերագիրներ՝ ինչպէս Սունդուկեանց, սաստիկ յար-
ձակեցան իրենց հայրենակիցներու նախապաշարունմաներուն
վրայ. Ռափայէլ Պատկանեան դարագլուխ կազմեց իր ա-
զատաշունչ երգերով: Բաֆֆի, տաղանդաւոր գրագէտ, հայ
վիպասանութեան շրջանակը լայնցուց և գրեց «Ջալալ
Էդդին» վէպը—Թարգմանաւ Ներոպական շատ մը լե-
զուներու—որ կը նկարագրէ 1877-ի Հայաստանի վիճակը
և սահմուկող պատկերը կը գծէ այդ Թուականի հայ ժո-
ղովրդի մարտիրոսութեան: Ինչ որ մենք սարսափով տե-
սանք, յարձակումները, գազանութիւնները, թշուառ նա-
հատակները, ցցի զարնաւածները, կարմրած երկաթով չար-
չարուղները, բոլորը այս գրքին մէջ կան: Այս վէպը
գրեթէ նոյն տպաւորութիւնը կ'ընէ, ինչ որ 1894—96-ի
կոտորածներու վայրերէն գրած նամակները:

Այդ երկար ժամանակաշրջանին մէջ, ուր ազգային ո-
գին թմրածի պէս էր, ժողովրդական երգը միշտ կենդա-
նի և վառ մնացած կ'աճէր ու կը մեծնար. ոչ մէկ ժողո-
վուրդ չունի հայկական երգերուն նման երգեր—պան-
դուխտի աղիողորմ և սիրոյ տարփալից երգեր:

Կազմեցաւ նոր սերունդ մը, որ հին Հայաստանի
պատմութեան ծանօթ, բայց ժամանակակից կրթութիւն
առած, բողոքեց կառավարութեան անարդարութեան և
քիւրդերու անգթութեան դէմ: Ահա այս էր պատճառը
որ Ներսէս պատրիարք, 1878-ին, հոս Պերլինի վեհաժո-
ղովին պատգամաւորութիւն մը ղրկեց և յաջողեցաւ
ձեռք բերել 61-րդ յօդւածը, որ պիտի ապահովէր Հայաս-
տանի ապագան: Այս յօդւածին խոստումները երբեք չը
պահանջան. դեռ այսօր այդ յօդւածին կը յուսադիմեն
Հայաստանի բոլոր բարեկամները:

Այնպէս կ'երևար թէ Ներոպան հարստահարած ժողովր-
դին դռուր սրտի մօտիկ բռնած էր: Աւա՛ղ, պետութիւններուն
ցոյց տաւ շահագրգռութիւնը լուրջ չէր: Եւ ճիշտ պարա-
գան եկաւ որ հայերը համարձակեցան կոչ ընել Ներոպային
թիւրքիոյ դէմ, որ սաստիկ կատղեցաւ այդ բանէն:

Պօլիս հայկական թատրոնը փակեցաւ։ Արգիլեցին հայոց պատմութեան ուսուցումը. ժողովները, տօները, բանախօսութիւնները և մամուլը ամենախիստ գրաքննութեան ենթարկեցան։

Բանտարկութիւնները և հալածանքները վերսկսան սարսափելի և անխնայ կերպով։ Հայերու դէմ քրդական հեծելագունդեր կազմեցին համիդիէ ալալը առնունով։ Սուլթանը իր անունը տւաւ այս պաշիպօզուք գունդերուն և զանոնք արձակեց իրենց դժբախտ հարեւաններուն վրայ որ կողոպտեն և սպաննեն։

Որովհետեւ հայերը սկսան շատ մը տեղեր այս աւազակային հօրդաներուն դէմ ինքնապաշտպանելի, ասիկա պատրուակ մը եղաւ տանջանքներով ու կոտորածներով բնաջինջ ընելու համար այս կեալուր բնակիչները։

Պերլինի վեհաժողովին մէջ, Օսմ. կառավարութիւնը յանձն առած էր 61-րդ յօդւածով հարկաւոր բարենորոգումները մտցնել. պատասխանատու էր հայերու ապահովութեան չէրքէզներու, քրդերու յարձակումներու դէմ, և պարբերաբար պէտք է տեղեկութիւն տար տէրութիւններուն իր միսիօնի մասին։ Միջոցներու գործադրութեան հսկելու իրաւունքը ստորագիր պետութիւններուն տրւած էր։

Տասնհինգ տարի շարունակ Թիւրքիան դատարկ խօսքերով խաղցուց Եւրոպան։ Եւ եթէ, փոխանակ բարենորոգումներ սկսելու, ընդհակառակը, որոշեց անգլ. Ֆրանս. և ռուս դեսպաններու նօթաներուն պատասխանել միահամուռ կոտորածներ սարքելով, այդ բանին մէջ քաջալերեցաւ—ինչպէս կ'ըսէ լաւատեղեակ ճանապարհորդը Պօլ Ռօրպախ, ջերմ հայրենասէր մը միանգամայն—Գերմանիոյ հետ ունեցած՝ ամենալաւ յարաբերութիւններէն։

Թիւրքիան, ամեն կողմէ նեղը մտած, պիտի ստիպէր տեղի տալ տէրութիւններու գործակցութեան առջև։ Միայն Գերմանիոյ հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւններն էին որ փախուստի դուռ մը կը բանալին անոր։ Պաշարումը՝ ուրկէ կը վախնար Սուլթանը,

տեղի չունեցաւ: Գուրս սպորդեցաւ նորէն ցանցի օղակներէն և արձակ համարձակ սուրի և հուրի սարսափով լռեցուց հայերը:

Անուրանալի է որ գերմանացիները, տղամարդ և կին, ահաւոր կոտորածներէն յետոյ գլխութեան ձեռք կարկառեցին: Գերմանական նւէրներով հաստատեցան որբանոցներ և կրթարաններ:

Ամէն մարդ գիտէ Էտուարտ Պէրնշտայնի ճառը, և ամէն մարդ գիտէ որ Լէփսիուս, ամէն ջանք ըրաւ իր հայրենակիցներուն առջև մերկացնելու համար Հայաստանի ճշգրիտ վիճակը. շատ նշանակալից է սակայն այն եղանակը, որով հրամայեցաւ անոր լռել այս մասին:

Եւ սակայն եթէ գերմանական կայսրութեան և Թիւրքիոյ մէջ եղող սերտ յարաբերութիւնները չըլլային, ամենամեծ պաշտօնական ոճիրը, որ դարերէ ի վեր գործւած ըլլայ, չէր կատարուեր: Այս պատճառով Գերմանիոյ մէջ ամէն բանէ առաջ, պէտք է ստեղծել հայանպաստ կարծիք մը:

Հին Իսլանտայի հռչակաւոր մէկ առասպելին մէջ, կին մը իր սպաննւած ամուսնին արիւնթաթախ վերարկուն կը նետէ ազգականի մը ուսերուն վրայ, որ անյօժար էր իր դատը պաշտպանելու, որպէսզի այսպիսով վրիժառութեան դրդէ զայն:

Մենէ ոչ ոք կը մտաբերէ վրիժառու ըլլալ:

Սակայն, եթէ կարելի ըլլար հայկական զոհերու արիւնլողիկ վերարկուն ձգել գերման ժողովրդի ուսերուն վրայ, որպէսզի նա ստիպէ իր կառավարութիւնը՝ ձեռք բերելու այս փառաւոր ազգի ողջ մնացողներուն ապահովութիւնը և ազատութիւնը, ասիկա պիտի ըլլար հրաշալի գործ մը:

ՀԱՅ ՅԵՂ. Դ

ՀՐԱՏԱՐ

1. Ազատամբանի ոգի
2. Յեղափոխական կեանք
3. Դադսնի տպարան (սպ.)
4. Դիտական սոցիալիզմ
5. Հայ Յեղ. Դաճնակցի
6. Կոմիունիստական խմբի
7. Կարկոչ յիշատակին (սպ.)
8. Հ. Յ. Դ. երկրորդ բնագրի
9. Բրբիջներ, Homo hor
10. Երիտասարդներին. Պ.
11. Ազատութեան հանուն
12. „
13. Սմբոխային տրամադրություններ
14. Ազատութեան հանուն
15. Հայաստանի եւ Մակեդոնիայի միջին
16. Կովկասեան վերին
17. Հայրենիքի զաղափար
18. Կազմակերպական կարգ
19. Դեպի կուս. է. ԱԿՄ
20. Յեղափոխականներ.
21. Եստակից Կովկաս
22. Подвиги паризма. В
23. Les tueries de I
24. Յեղափոխական դրամ
25. Հ. Յ. Դ. երրորդ բնագրի
26. Կոչ Մանիֆեստական
27. Les Plales du C
28. Ազատութեան հանուն
29. Մեծ մարտապանի
30. Վիսոյի բազէն. Վ
31. Յեղափոխականի
32. Հայորդիները. ՍԻԱ
33. Սասուն-Մուշի կուսակալ
34. Հայկական ճանաչման
35. Մարտական հրահանգ
36. Միացէ՛ք, կոչ թիւ
37. Թիւրքական բանակ
38. Բաղաճական կուսակալ
39. Հայաստանի եւ Ս

ՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՌԻԹԻԻՆՆԵՐԸ

	ճր. ս.
յառուած)10
ց (սպառ.)05
)05
ԵՆԳԵԼՍ (սպառ.)40
ամն ծրագիր. (Ի. սպագր.)	—
ուանք. (սպառ.)20
ու հասուած) „50
ժողովի տանագրութիւնը	—
lupus, ՎԱՐԴԴԵՍ (սպառ.)20
ԱՊՕՏԿԻՆ. (սպառ.)20
ԿԵՆ. ՂԱՐԻՖ. Ա. (սպառ.)30
„ Բ. „60
ԵՐԻՆ. ԵԼԼԵՆԻ. (սպառ.)50
ԿԵՆ. ՂԱՐԻՖ. Գ. „30
ԽԱ.50
ԱԿՆՈՒՆԻ. (սպառուած)	3.—
Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ (սպառ.)	1.—
ՈՈՆԵ. (Բ. սպագր.)	—
(սպառուած)	2.—
ԻՐՎԱՆԵԱՆ (սպառ.)20
գործունէութեան. (Բ. սպ.)	—
patckij.50
Ա. A. ARAZI20
„20
ժողովի տանագրութիւնը.	—
(քուրբերէն)10
se, E. AKNOUNI	2.—
ԿԵՆ. ՂԱՐԻՖ. Գ. գրեյկ.40
Դասալարութիւն)50
ՆԴԻ.50
Ե. ՔՐ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	1.—
„50
Բ.50
ԵՆ ՆԵՐՈՂԱՆ. ԲԵՐՆՇՏԱՅՆ50
Ե. ԱՆԴԻՐԱՆԻԿ.	1.—
ժողովի ազգերին (քուրբերէն)10
ՄԱՐ.25
ԲԻՆՆԵՐ ՌՈՒԱՍԱՏԱՆՈՒԸ50
Գ. ԲՐԱՆԴԵԱՆ.20

ՀԱՅ ԳԵՂ
ՀԻՄ

1. Ազատամարտի
2. Յեղափոխական
3. Գաղսնի սպարա
4. Դիտական սոցիա
5. Հայ Յեղ. Դաւեն
6. Կոկոնեան խմ
7. Կարկոչ յիւստե
8. Հ. Յ. Դ. երկու
9. Դրփիցներ, Homo
10. Երիտասարդներ
11. Ազատութեան
12. „
13. Սմբոխային տ
14. Ազատութեան
15. Հայաստան եւ Ս
16. Կովկասեան վեր
17. Հայրենիքի գաղ
18. Կազմակերպակ
19. Դէպի կար. է.
20. Յեղափոխական
21. Ետնադիմ Կովկ
22. Подвиги царизма
23. Les tueries d
24. Յեղափոխական
25. Հ. Յ. Դ. երկու
26. Կոչ Մահմէտական
27. Les Plaies du
28. Ազատութեան
29. Մեծ մարտապ
30. Վիսո՛ւք բազէն.
31. Յեղափոխական
32. Հայորդիներ. Ս
33. Սասուն-Մուշի
34. Հայկական տան
35. Մարտական հր
36. Միացէ՛ք, կոչ թ
37. Թիւրքական բա
38. Բաղամական կ
39. Հայաստանը եւ

Ա. Շ Ն Ա Կ Ց Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Լ Կ Ո Ւ Թ Ի Ն Ն Ե Ր Ը

	ժր. ս.
(սպառւած)10
ի՛կց (սպառ.)05
առ.)05
Լ. Ֆ. ԷՆԳԵԼՍ (սպառ.)40
աբլանի ծրագիր. (Ի. սպագր.)	—
աբաւանիք. (սպառ.)20
Զորս հաստւած) „50
դի. ժողովի առեւագրութիւնը	—
nini lupus, ՎԱՐԴԴԷՍ (սպառ.)20
ԿՐԱՊՈՏԿԻՆ. (սպառ.)20
ապարիւն. ՂԱՐԻՖ. Ա. (սպառ.)30
„ „ Բ. „60
բանութիւն. ԷԼԼԷՆԻ. (սպառ.)50
ապարիւն. ՂԱՐԻՖ. Գ. „30
Եղբորա.50
„ Է. ԱԿՆՈՒՆԻ. (սպառւած)	3.—
արք. Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ (սպառ.)	1.—
կանոններ. (Բ. սպագր.)	—
նոնի. (սպառւած)	2.—
„ Ս. ՆԻՐՎԱՆԵԱՆ (սպառ.)20
նան գործունէութեան. (Բ. սպ.)	—
Յ. Արարեկիյ50
Bakou, A. ARAZI20
առն.20
նդի. ժողովի առեւագրութիւնը	—
ներին (թուրքերէն)10
Caucase, E. AKNOUNI	2.—
նապարիւն. ՂԱՐԻՖ. Գ. գրեյկ.40
Ի գէմ (Իւսալարութիւն)50
ՎՏԱՐԱՆԴԻ.50
մսերը. ԲՐ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ	1.—
ԱՄԱՆԹՕ.50
կռիւներ50
անգներ եւ Եւրոպան. ԲԵՐՆՇՏԱՅՆ50
հանգներ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ.	1.—
արիայի բոլոր ազգերին (թուրքերէն)10
ններ. ՄԱՐ.25
առեւագրութիւններ Ռուսաստանում50
Եւրոպան. Գ. ԲՐԱՆԴԷՍ.20

ՀԱՅ ԳԵՂ. ԴԱՇՆՈՒ

ՀԲԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ազատամբանի ոգի (սպարապետ)
2. Յեղափոխական կեանքից (սպարապետ)
3. Դաշնի սպարապետ (սպարապետ)
4. Դիտարանի սոցիալիզմ. Յ. Լ. Ն.
5. Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան
6. Կոմիտեան խմբի արձանագրութիւն
7. Կարկանդակի յիշատակ (Զորապետ)
8. Հ. Յ. Դ. երկրորդ բնի. ժողովուրդի
9. Բրբրեյն, Homo homini
10. Երկրաբանութեան. Պ. Կ. Պ. Պ.
11. Ազատութեան հանապարհական
12. " " "
13. Ամբոխային սրամարտութեան
14. Ազատութեան հանապարհական
15. Հայաստանի եւ Մակեդոնի
16. Կովկասեան վերին. Է. Ս.
17. Հայրենիքի զաղապար.
18. Կազմակերպական կանոն
19. Դեպի կախ. Է. Ս. Կ. Ն. Ն.
20. Յեղափոխականներ. Ս. Կ.
21. Եւրոպայի Կովկասեան
22. Подвиги царизма. В. Ա.
23. Les tueries de Bak
24. Յեղափոխականի դաշն.
25. Հ. Յ. Դ. երկրորդ բնի.
26. Կոչ Մանգէսականներ
27. Les Plaies du Cauc
28. Ազատութեան հանապարհական
29. Մեծ մարտապետի դաշն
30. Վիսոբի բազմ. Վ. Ս.
31. Յեղափոխականի մարտ
32. Հայրենիք. Ս. Ս. Ս.
33. Մասուն-Մուտի կախ
34. Հայկական սանձաւոր
35. Մարտական հրահանգ
36. Միացեալ, կոչ Թիւրք
37. Թիւրքական բանակ
38. Բաղաժական կուսակցութիւն
39. Հայաստանի եւ Ս. Ս.